

UOT 81'367.2

AZƏRBAYCAN DİLİ SAMİTLƏRİNİN RUSDİLLİ ƏHALİNİN TƏLƏFFÜZÜNƏ TƏSİRİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Sənay HÜSEYNLİ*

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 18 mart 2023; çapa qəbul edilmişdir: 24 aprel 2023; online-da çap edilmişdir: 31 may 2023.

Received: 18th of March, 2023; accepted: 24th of April, 2023; published online: 31st of May, 2023.

Açar sözlər: *samit, Azərbaycan dili, rus dili, Bakı rus ləhcəsi, xarakterik meyllər*

Giriş

Məlum olduğu kimi, Azərbaycan dili türk dilləri ailəsinə daxildir və ona görə də, buradakı samitlər öz tələffüz xarakterinə görə bu dil qrupunun bütün xüsusiyyətlərini əks etdirir. Azərbaycan dilində samit səslər (samitlər) sözdəki yerindən asılı olaraq, səciyyəvi tələffüz xüsusiyyətləri qazanır. Məlumdur ki, sözün əvvəlində, bir qayda olaraq, 10-a yaxın samit daha çox işlənir. Əmələgəlmə üsuluna görə samitlər iki yerə bölünür: 1) kipləşən (b, p, m, t, d, l, n, ç, c); 2) novlu (f, v, s, z, ş, j, e, y, x, ğ, h) [5, s. 73]. Gələcəkdə biz rus ləhcəsində alınma və ya işlənən bu söz qrupunun tələffüzünü izləyəcəyik.

Rus və Azərbaycan dillərinin ümumi fonetikasına dair ətraflı tədqiqatlar vardır [5; 10; 11], onların hazırkı vəziyyəti [9], bilinçvizm baxımından qarşılıqlı təsir [6; 7; 8], Bakı ləhcəsinə dair qeydlər [12] və s. məsələlərin tədqiqi ilə bağlı istiqamətləri qeyd etmək olar. Həm də qeyd edək ki, rusdilli bakılıların tələffüz təcrübəsində samitlərin rolu ilə bağlı ayrıca araşdırma aparılmayıb.

Odur ki, biz Azərbaycan dilinin samitlərinin bakılıların rus nitqinin tələffüz normalarına təsirini təhlil etməyə çalışdıq. Rus dilində yayımlanan bir sıra Azərbaycan telekanallarında jurnalistlərin və dəvət olunmuş şəxslərin çıxışlarından dil materialı kimi istifadə edilib.

Azərbaycan dilinin samit səslərinin xüsusiyyətləri

Yaranma yerinə görə onlar aşağıdakı qruplara bölünür:

Boğaz (h), dilarxası (k, q, ğ, x), dilortası (k, g, y), dil-diş (t, d, ç, c, ş, j, s, z, l, n, r), dodaq (p, b, m, f, v).

Samitlər küy, səda və tona görə də fərqlənir və üç qrupa bölünür: kar (h, k, x, k, t, ş, ç, s, p, f) cingiltili (q, ğ, g, y, d, c, j, z, b, v), sonor (r, l, m, n). Bu yazıda Azərbaycan dilinin samit səslərinin tələffüz kontekstində onların iyerarxiyası ilə bağlı daha ətraflı xüsusiyyətlərini burada toxunmayacağıq. Tələffüz kontekstində, məsələn, k - q, k - x, x - ğ, q - ğ səslərin dixotomiyası, yəni onların birindən digərinə keçidi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, tələffüzdəki bu cür dəyişikliklər rusdillilərin dil praktikasında özünü göstərir. Azərbaycan dilində tələffüz normalarının təkamülü bilavasitə rusdilli bakılıların dialektində özünü göstərir. Nəzərə almalıyıq ki, rus dilinin istifadəsi Bakıda artıq XIX əsrin son rübündə yayılmağa başlamışdır. Deyə bilərik ki, bu dildən istifadə son əsrlərdə inkişaf etmiş, dilləri mənimsəyən dil daşıyıcıları müasir

* Bakı Dövlət Universiteti, dissertant

e-mail: twins0506@mail.ru ORCID ID 0000-0001-8963-9246

Azərbaycan dilinin formalaşmasının bütün mərhələlərini öz nitqində əks etdirir. Ölkə vətəndaşları regionun dillərindən, o cümlədən fars, türk, rus, ərəb və s. olan sözləri geniş tətbiq edir. Bu səslərin işlənməsinə dilin müəyyən bir aglütinasiya meyli təsir edir.

Natiqin nitqinə onun şəxsiyyətinin təsiri

Bütövlükdə dilçi şəxsiyyətin nitq davranışını müşahidə edərkən “onun kommunikativ rolların qarşılıqlı təsirini çoxşaxəli əks etdirməyə qadir olan ikili görünüşünü daim yadda saxlamaq lazımdır” [4, s.13-14]. Ümumiyyətlə, deyə bilərik ki, bəkililərin rus nitqinin fəallığını təhlil edərkən biz məsələnin davranış tərəfini, yəni tədqiqatçıların dediyi kimi, “insan nitq fəaliyyətinin kommunikativ-üslubi cəhətini” nəzərə almalıyıq [5, s. 19].

İnsan nitq aktını yerinə yetirməklə eyni zamanda həm mənalı, həm də düzgün kommunikativ nəticə əldə etməyə çalışır [4, s. 14].

Sözlərin və ayrı-ayrı səslərin tələffüzü nitqin həm də təbiətindən asılıdır. Bu isə öz növbəsində müəyyən tempə, söhbətin müddəti, onun məzmunu və mövzusu, insanın özü-nün xarakteri və temperamenti, həmsöhbətinin, yaxud həmsöhbətlərinin xüsusiyyətləri, bundan əlavə, intonasiya, ton, jest, mimika və s. ilə əlaqəlidir.

Yəni deyə bilərik ki, danışan insanın fərdi nitq xüsusiyyətlərinə ayrı-ayrı sözlərin, ifadələrin və səslərin tələffüzü də daxildir. Bəkililə rus dilində danışan birinin ikidilliliyi vəziyyətində əvvəlcədən güman etmək olar ki, onun danışmaq tərzini yalnız danışanın fərdi xüsusiyyətlərini deyil, söhbətin mövzusunu deyil, həm də danışmaq sürətini, nitqin həcmi-ni və natiqin qarşıya qoyduğu məqsədi özündə əks etdirir. Nitq zəncirinin sadələşdirilməsi meylləri var, xüsusən də şəxs kifayət qədər sürətli danışarsa. Hər halda fonetik məhdudlaşma meyli var və nəticədə kifayət qədər tez-tez işlənen müxtəlif qısaldılmış söz formaları yaranır, onların sayəsində biz həmin nitqin “makaronik” adlanan görünüşünü, yəni qarışıq, kəsilməmiş, axıcı olanını görürük.

Nəticədə Azərbaycan dilinin samitlərinin bəkililərin rus nitqinə təsir xüsusiyyətlərini də qeyd edə bilərik. Rus nitqində Azərbaycan sözlərinin işlənməsi və ya Azərbaycan samitlərinin xüsusiyyətlərinin rus nitqində əks olunmasına bir neçə amil təsir göstərir. Bu, ilk növbədə, bu ana dilinin mənsub olduğu nəsil, təmsil etdiyi sosial qrup, eləcə də öz nitqinin xüsusiyyətləridir. Bura həm də müəyyən bir dili bilmə dərəcəsi, artikulyasiya aparatı ilə bağlı fərdi tələffüz xüsusiyyətləri, nitq sürəti, intonasiya və s. müəyyən əhəmiyyət daşıyır. Danışan bəkilinin nitqini dinləyən şəxs artıq onun səsinin tembrinə görə onun rus dilində nə qədər səlis danışdığını və ümumiyyətlə, bəkililə olub-olmadığını müəyyən edə bilər. Çünki bəkililərin öz ləhcəsi var ki, bu da onlara haradan olduqlarını dəqiq müəyyən etməyə imkan verir.

Deyə bilərik ki, hər bir danışan üçün həm samitlər, həm də saitlər özünəməxsus şəkildə səslənir, yəni konkret dilin ümumi qanunauyğunluqları ona nə qədər təsir etsə də, tələffüz fərdidir. Bütün orfoepik normalara riayət olunduğu halda belə, bəkililə bəkililərin müxtəlif nəsillərinə xas xüsusiyyətlər nümayiş etdirirlər. Bəkililərin müxtəlif sosial qrupları da alınma sözlərin və soyadların tələffüzünə görə fərqlənir.

Alınma sözlərin, o cümlədən Azərbaycan dilindən olanların tələffüzə təsiri qeyd-şərtsiz olmuşdur. Yəni Bakı ləhcəsini bildiren norma və ya qayda deyil, xarakterik tələffüz xüsusiyyəti vardır. Lakin yaşlı nəsildən olan rusdillilə bəkililə, o cümlədən Azərbaycanlılar bu cür tələffüzə cavanlara, hətta müasir bəkililərə nisbətən daha az imkan verirdilər. Səbəb onların yaşadıkları mühit, müəyyən millətdən olan insanların şəhərdə məskunlaşma dövrü, məsələn, XX əsrin 20-30-cu illəri, hətta ondan əvvəllərdir. Bu mühit əsasən rusdillilərin təmas dairəsi ilə səciyyələnirdi, burada Azərbaycanlılar çox az təmsil olunmuşdu. Ona görə də burada Azərbaycan dilinin təsiri minimal idi. Başqa bir şey: sovet hakimiyyəti illərində rus dilinin dövlət dili elan edildiyinə görə demək olar ki, ölkənin hər bir sakini onu öyrənməyə və tətbiq etməyə məcbur oldu. Nəticədə rus və

Azərbaycan dillərinin qarşılıqlı təsiri prosesi sürətlənməyə başladı.

Amma bu gün, demək olar ki, Azərbaycan dilinin rus ləhcəsinə təsiri bütün əvvəlki dövrlərlə müqayisədə çox güclüdür. Nəticədə alınma sözlərin və hər şeydən əvvəl Azərbaycan dilindəki sözlərin tələffüzündə normalar dəyişməyə başladı.

Azərbaycan dilinin samitlərinin bakılıların rus dialektinə təsirinin əsas istiqamətləri

Biz ölkənin müxtəlif televiziya kanallarında rus dilində olan çıxışların mətnlərini (CBS-Azərbaycan və s.), eləcə də sosial şəbəkələrdə mövcud olan çıxışları təhlil etdik və bu təsirin mahiyyətini, məzmununu müəyyənləşdirməyə çalışdıq. Qeyd edək ki, sözlərin təhlili cümlənin kontekstinə, söhbətin ümumi mövzusunə, həmçinin danışanın nitqinin tələffüzünün xarakterik xüsusiyyətlərinə uyğun aparılmalıdır. Ümumiyyətlə, təhlil söhbət iştirakçılarının nitq davranışı çərçivəsində baş verib. Müəyyən fonemlərin tələffüzü həyata keçirilən kommunikativ aktın tempi, iştirakçıların sayı, söhbətin mövzusu, hətta danışanların yaşı, eləcə də burada kişi və qadınların nisbəti ilə əlaqələndirilir. Nitq aktının daxilində cərəyan edən insanların mentaliteti də önəmlidir. Hər kəsin söhbətə müdaxilə edə biləcəyi və ya müdaxilə edə bilməyəcəyi vəziyyətlər var. Nəticədə söhbətin gedişi, onun rəvanlığı, axıcılığı və ya uyğunsuzluğu samit səslərin tələffüzündə, hətta rus sözlərində də özünü göstərir.

Əsasən, müstəqil xarakter daşıyan fonemlərdən, həm də çalar xarakterli fonemlərdən də istifadə olunur. Azərbaycan dilində bir səsin digər səsə, qonşu səsə bənzədilməsi zamanı samitlərin işlənməsinin də xarakterik xüsusiyyəti vardır, məsələn: *tapmaq-tappaq, qızlar-qızzar, Zemfira-Zenfira, kombayn-konbayn, lampa-lanpa* və s. Bənzər bir vəziyyətdə, yəni dissimilyasiya vəziyyətində, nətiqin rus nitqindəki sözlər də ola bilər ki, bu da onun artikulyasiyasında əks olunur.

Rusdilli bakılıların danışdığı nitqinə sözlərin əvvəlində r hərfinə sait əlavə etmək meyli də təsir edə bilər: *Rəşid-İrəşid, rayon-irayon, rahat-irahat*. Bu tendensiya, şübhəsiz ki, azərbaycandillilərin rus nitqində daha fəal şəkildə özünü göstərir: *и-рассказ, у-рус, и-стакан* və s.

Bakılı azərbaycanlıların rus nitqində sözlərin tələffüzünün xarakterik xüsusiyyəti də var: sözün əvvəlində iki samit varsa (səsli və səssiz) onların arasına sait qoyulur, məsələn: *драма-дырама, трактор-тырактор, клуб-кулуб, змея-зымея*, və s. Eyni şey sözün ortasında, biri sonorant olan iki samit olduqda baş verir: *ноябрь – ноябыр, декабрь – декабыр* və s.

Azərbaycan dilində samitlərin işlənməsində yan-yana gedən samitlər yer dəyişdikdə daha bir qanunauyğunluq meydana çıxır: *çılpaq-çıplaq, körpü-kopriü, yarpaq-yapraq, asqırmaq-aqsırmaq, daxma-daxma, küflət-külfət* və s. Bu, bakılıların rus nitqində də özünü göstərir: *выставляли-вытсавляли* və s. Bakılıların rus nitqində Azərbaycan dilində samitlərin işlənməsinin daha bir xüsusiyyəti də samitin saitle dəyişməsi kimi öz əksini tapır, məsələn: *dovşan-douşan, çovğun-çouğun, sovğat-souğat*, və s. Rus nitqində bu, məsələn, belə ifadələrdə özünü göstərir: *своих-сывоих, безводный-безыводный, королевство-королество* və s.

Azərbaycan dilinin ahəng qanunu rus nitqində sözlərin tələffüzünə də təsir edir. Səslərin, o cümlədən samitlərin bir-birinə oxşarlığına görə onların bir-birinə doğru qarşılıqlı hərəkəti baş verir, yəni arxa dilli saitlər də arxa və ya orta dil samitləri ilə həmahəng gedir [5, s. 99].

Клуб, комиссия, комплекс, культиватор, координаты, кооператив, трактор, тактический, практический, синтетический – bu sözlər karlaşan “к” səsi ilə tələffüz olunur, dil rus (doğma) dilində danışan adamın tələffüzünə nisbətən daha qalınlaşır. Nəticədə səs, sanki, əlavə yumşaqlıq əldə edir – “кь”. Nəzərə almaq lazımdır ki, Azər-

baycan dilinin samit səslərinin (cəmi 23) şifahi nitqin dialekt xüsusiyyətlərindən asılı olaraq tələffüz variantları yaranır. Bu, bakılıların rusca danışığında da özünü göstərir. Əgər natiq müəyyən bölgədəndirsə, o zaman çox güman ki, onun ləhcəsinin özəllikləri rus nitqində öz əksini tapacaq.

Bundan əlavə, bu nümunələrdə Azərbaycan dilində sözlərin başqa tələffüz nümunələri də fəaliyyət göstərir. Tez-tez aşağıdakı ifadələrə rast gəlirik: kulub, kompleksex, kultivator, cardinates, tyraktor və s.

Hər bir dildə olduğu kimi, Azərbaycan dilində də samit səsin tələffüz xarakteri qonşu səslərdən, ton ucılığından, intonasiyadan, danışanın nitq aparatının fiziki vəziyyətindən asılıdır. Bütün bunlar bakılıların rus nitqində sözdə, bu və ya digər səsin tələffüzündə əks olunur.

Azərbaycan dilinin samitlərinin təsiri ilə bağlı rusdilli bakılıların nitq xüsusiyyətləri

Qeyd edək ki, bakılıların rus nitqində sözlərin tələffüz xarakteri və digər xüsusiyyətləri yuxarıda bəhs etdiyimiz bir çox amillərin təsiri altındadır.

Televiziya çıxışından:

- Арагісі: Почему Вас интересуєт эта тема?

- *Я сама больше десяти лет читаю об истории моды на русском языке. Мне было обидно, почему на азербайджанском языке нет нормальной литературы, и я создала свою платформу в Интернете. Здесь я хочу помочь женщинам, им надо понимать законы моды.* Bakı ləhcəsi üçün səciyyəvi olan bu parçada “a” hərfinin qabardılması, sözlərin, xüsusilə cümlə sonunda uzanması, samit səslərin, xüsusən də **т, к, б, д** kimi səslərin sıxılması, qalınlaşması, tələffüzün səlisliyi sözlərin sonluqları, xüsusən də saitlerlə bitərsə “udmağa” səbəb olur.

Bir sıra misallara nəzər salaq ki, onların əsasında bakılıların rus danışığında samitlərin tələffüzünün bəzi xarakterik xüsusiyyətlərini müəyyən etmək olar.

1. *Какую* [к`ькују] из сумок выбрать необходимую. Это давно *практикуют* [прЛк`тикујут] - burada **к** səsinin qalınlaşması müşahidə olunur.

2. *Об* [Лп] этом говорит с гордостью;

3. Её надо *изучать* [изуч`ат`] и *понимать* [пЛнимат`] что это такое;

4. Любой гражданин Азербайджана может *писать* [пис`ат`];

5. Это *совершенно* [сьвершен:Л] не журналистика;

6. Если может *повлиять* [пЛвлијат`] на жизнь человека;

7. Я серьёзно не *отношусь* [ЛтнЛшус`] к народной журналистике;

8. Это здорово, но *это* [эт`Л] не профессионально;

Yuxarı gətirilən nümunələr göstərir ki, rusdilli bakılıların dialektində normativ rus dilinə xas olan adi tələffüz normaları ilə yanaşı, samit səslərin sıxlaşması, onların güclü vurğusu, nəticədə tələffüz normalarının orijinallığı müşahidə olunur. Nəticə olaraq göstərilən ləhcənin özü əmələ gəlir. Bundan əlavə, rusların yaşadığı digər bölgələrdə, xüsusən də Rusiyanın özündə rus dilində danışanlar tərəfindən adətən həddindən artıq dərəcədə özünü göstərməyən “a” səsinin qabardılması burada özünü əsaslı şəkildə bildirir.

Nəticə

Azərbaycan mənşəli bakılıların rus nitqində samitlərin tələffüz və istifadəsinin xüsusiyyətləri Azərbaycan dilinin özündəki tələffüz imkanları ilə bağlıdır. Azərbaycan nitqində samitlərin tələffüz xarakterini müəyyən edən bir çox qanunauyğunluqlar bakılıların rus danışığına təsir göstərir. Bu zaman hər kəsin dilinin bilik səviyyəsini, nitqin sürətini, artikulyasiya aparatının inkişafını, mühiti və ümumiyyətlə, ünsiyyətin sosialinqvistik şərtlərini nəzərə almaq lazımdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Şirəliyev M.Ş. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı: Maarif, 1962, 210 s.
2. Ağayev A.Q. Cəlilabad rayon sakinlərinin nitqi Azərbaycan dilidir (diss. avtoreferat) Bakı, 1975, 28 s.
3. Язык и личность. Акад. наук СССР, Ин-т рус. яз.; отв. ред. акад. Д.Н. Шмелев. М.: Наука, 1989, 211 с.
4. Караулов Ю. Русский язык и языковая личность. М.: Наука, 1987, 363 с.
5. Həsənov N. Müasir Azərbaycan dilinin fonetikasi. Bakı: BDU-nun nəşriyyatı, 2004, 156 s.
6. Байрамова, Ф.О. Исследование акцента в интерферирующей русской речи: на материале русской речи азербайджанцев. Дисс. на соиск. уч. степени канд. филолог. наук. М., 2012, 23 с.
7. Ахмедова З.Б. Основные типы интонационных конструкций азербайджанского языка и их сопоставление с русскими. Автореферат дисс. на соиск. уч. степени канд. филолог. наук. М., 1976, 21 с.
8. Шаманова М.В. Фонетика русского языка: исторический и синхронический аспекты: учебное пособие. М.В. Шаманова, А.А. Талицкая; Яросл. гос. ун-т им. П. Г. Демидова. Ярославль: ЯрГУ, 2018, 104 с.
9. Yusifov M. İ. Azərbaycan dilinin fonetikasının əsasları. Bakı: Elm və təhsil, 2012. 320 s.
10. Кязимова Ф.М. Акцентологическая интерференция в русской речи азербайджанцев. Автореферат дисс. на соискание уч. степени доктора филол. наук. Баку, 2011, 36 с.
11. Алиева Р.Ю. Сравнительная характеристика фонетической системы турецкого и азербайджанского языков. Автореферат диссертации по филологии. Махачкала, 2003.
12. Аулина М.В. О взаимодействии языков на территории Азербайджанской Республики // Вестник Кемеровского государственного университета. 2014, №4 (60), т. 3, с.135-139.

Резюме

Санай Гусейли

Особенности влияния согласных азербайджанского языка на произношение русскоязычного населения

Взаимодействие языков, в том числе азербайджанского и русского, происходит не только через пополнение словарного запаса путем нововведений через заимствования, но также и посредством таких языковых процессов, как общение людей, владеющих одновременно этими языками. Особенности влияния одного языка на другой, в том числе азербайджанского, на людей, разговаривающих на русском языке, связаны также с согласными звуками азербайджанского языка. Анализ показал, что характер выговора, акцент, ударения в слове и построение фраз отражает в себе определенные особенности произношения слов и отдельных букв в родном языке. Имеет значение уровень владения каждым из языков, а также принадлежность произносимых слов родному языку. Есть тенденция произношения родных слов на русском языке со свойственным родному языку выговором согласных. Наиболее характерные особенности – оглушение ряда согласных в русском языке. Это согласные **к, т, х, п** и все окончания слов на мягкий знак. На оглушение указанных звуков влияет и общая тенденция произношения, в том числе и уровень владения говорящим как русским, так и азербайджанским языком. Отметим, что искажение согласных звуков и окончаний слов (на согласный звук с мягким знаком и без него) наблюдается в последнее время все чаще, поскольку сокращается число носителей русского языка. Сегодня есть несколько поколений носителей русского языка, с разным уровнем владения им. Это позволяет говорить о разных уровнях искажения согласных звуков при произношении. Этому также способствует общая тенденция аканья, сокращения звуков в окончаниях некоторых слов при беглой речи. То есть сам бакинский говор содержит в себе некоторые особенности, которые отражаются на характере произношения согласных звуков в русских словах. Согласные азербайджанского языка своим произношением также влияют на русский говор бакинцев.

Ключевые слова: *согласные, азербайджанский язык, русский язык, бакинский русский говор, характерные тенденции*

***Features of the Influence of the Consonants of the Azerbaijanian Language
on the Pronunciation of the Russian-Speaking Population***

The interaction of languages, including Azerbaijani and Russian, occurs not only through the replenishment of the vocabulary through innovations through borrowing, but also through such linguistic processes as communication between people who speak these languages at the same time. The peculiarities of the influence of one language on another, including Azerbaijani, on people speaking Russian, are also associated with the consonant sounds of the Azerbaijani language. The analysis showed that the nature of the pronunciation, accent, stress in the word and the construction of phrases reflect certain features of the pronunciation of words and individual letters in the native language. The level of proficiency in each of the languages matters, as well as the belonging of the spoken words to the native language. There is a tendency to pronounce native words in Russian with the pronunciation of consonants characteristic of the native language. The most characteristic features are the stunning of a number of consonants in Russian. These are consonants **к, т, х, п** and all word endings with a soft sign. The deafening of these sounds is also affected by the general tendency of pronunciation, including the level of proficiency in both Russian and Azerbaijani languages. It should be noted that the distortion of consonant sounds and word endings (to a consonant sound with and without a soft sign) has been observed more and more recently, as the number of Russian speakers is decreasing. Today there are several generations of native speakers of the Russian language, with different levels of proficiency. This allows us to talk about different levels of distortion of consonant sounds during pronunciation. This is also facilitated by the general tendency of acanya, the reduction of sounds in the endings of some words during fluent speech. That is, the Baku dialect itself contains some features that are reflected in the nature of the pronunciation of consonant sounds in Russian words. The consonants of the Azerbaijani language also influence the Russian dialect of the Baku people with their pronunciation.

Key words: *consonants, Azerbaijani language, Russian language, Baku Russian dialect, characteristic tendencies*

Redaksiya heyətinin üzvü b/m. Musayev Nəsrəddin Musa oğlunun rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.